

Реалізацією цієї програми була передусім двотомна збірка “Нові поезії” (1907–1908), де він творить “поезії-речі”, що розкривають світ речей, їхню “забуту сутність”, їхнє “приховане життя”. Та речі у Рільке — аж ніяк не мертва матерія, вони органічно поєднані з людиною і людським світом, вбирають їхній зміст і їхню сутність, їхнє тепло і їхню духовність. В “Нових поезіях” речі одухотворюються, стають втіленнями глибинного, узагальненого, в їхній предметності просвічує духовне й вічне, що здобувати у поетичному мистецтві Рільке завершене пластичне вираження. Це вже синтез “видимого” й “невидимого” у всеосяжному “внутрішньому просторі світу”, який поет прагнув вивести з під дії процесів відчуження і дегуманізації, що набували дедалі загрозливішого розмаху в новітній “механічній цивілізації”.

Вийшло так, що “ілюстративний” розділ цієї праці засновується головним чином на матеріалі взаємопов’язаності й взаємодії поезії й інших мистецтв, передусім музики й живопису, наприкінці XIX й першій половині XX ст. Та й із поезії вибрані лише окремі явища, що належать до її найвищого рівня. Це можна пояснити тим, що з усіх літературних родів саме в поезії названі процеси протікали найбільш виразно й інтенсивно. Але активно відбувалися вони і в художній прозі, і в драматургії, не відрізняючись істотно в своїй парадигматиці, своїх функціях і формах. Отже, сподіваюся, що і в такому обсязі розділ достатньо переконливо підтверджує теоретичні викладки статті, а головне — необхідність і актуальність вивчення міжвидової взаємопов’язаності й взаємодії літератури в системі мистецтв як галузі порівняльного літературознавства.

Ігор Лімборський

ПРОСВІТНИЦТВО В ДОСЛІДЖЕННЯХ АНГЛІЙСЬКИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ КІНЦЯ 90-х – 2000 рр.

Просвітництво належить до тих літературних епох, інтерес до яких нагадує морські відпливи та припливи, щоправда, викликають їх не природні феномени, а соціологічні або кон’юнктурні чинники. Особливо прикметно це для вітчизняної літературознавчої думки, яка донедавна активно досліджувала вияви просвітительської ідеології в українській естетичній та художній свідомості XVIII — першої половини XIX ст., а вже сьогодні, звернувшись до цієї теми, можна сподіватися, що тебе зарахують до прихильників “віджилих поглядів” та “ідеалів”. Хоча насправді саме дослідження українського Просвітництва зупинилося лише на штучно сконструйованій химерній споруді “просвітительського реалізму”, який на сучасному етапі навіть при побіжному погляді аж ніяк не відповідає живому літературному процесові в Україні початку XIX ст. і не стільки його пояснює, скільки заплутує. Не кажучи вже про те, що більшість проблем української просвітительської літератури взагалі ніколи не розглядалися або вперто не помічались, адже вважалися маловартісними або непродуктивними (серед них, наприклад, можна назвати український просвітительський класицизм, сентименталізм, рококо). Ніколи серйозно не досліджувалися проблеми поетики літератури українського Просвітництва, перебував поза увагою його європейський контекст, аналіз якого дав би змогу пролити світло на національну своєрідність

Слово і Час. 2003. №6

просвітительського типу художнього мислення в Україні. Як наслідок було сформовано надзвичайно деформоване, спотворене уявлення про літературу українського Просвітництва, яке штучно ототожнюють сьогодні з самим просвітительським рухом в Україні, а тому й легко критикують, іноді навіть посилаючись на дослідження авторитетних, зокрема й зарубіжних літературознавців. Популярною стала думка, що українська література взагалі не знала такого культурного явища. В дискусії навколо проблем нової концепції історії української літератури на сторінках часопису “Слово і Час” Просвітництво не лише не обговорюється, а й навіть не згадується.

Інша ситуація спостерігається сьогодні в зарубіжному літературознавстві, де інтерес до феномену Просвітництва в європейських літературах значно поживався і де вже давно намагаються відійти від негативістських концепцій, сформульованих у працях таких мислителів, як Е.Гуссерль, Ж.Батай, Ж.Дерріда, Т.Адорно і М.Хоркхаймер. (На жаль, ці праці дійшли до нас зі значним запізненням, чим поряд із пануванням антипросвітительських (хоча, можливо, неопросвітительських?) постмодерних методологій можна деякою мірою пояснити популярність їхніх ідей серед наукового загалу в Україні). Особливо це стосується англійського літературознавства: у цій країні, як відомо, Просвітництво виявилось в надзвичайно цікавих історично закономірних формах, що були позначені “поміркованістю”, інтересом до етичних, а не політичних проблем особистості, спробами поєднати ідеали моральності з ідеями краси в мистецтві. Цей його бік у плані типології нагадує українську просвітительську літературу, де ніколи не були популярними радикальні ідеї французьких просвітелів, проблеми естетичного плану пов'язувалися з проблемами етики, а відтак і дослідження англійських науковців, на мою думку, могли б прислужитися певною мірою і при дослідженні проблем українського Просвітництва.

У багатьох розвідках англійських літературознавців виразно простежуємо думку про те, що сьогодні феномен Просвітництва в різних європейських країнах і в різних культурних ареалах вимагає принципового переосмислення, зокрема це стосується відмови від невинного погляду на нього як на “негативний” спосіб інтелектуального та художнього мислення, що був одержимий в історичній перспективі насильницьким перевлаштуванням світу.

Виходячи з настанови про те, що вияви Просвітництва в різних європейських країнах набували найрізноманітнішого за своєю ідеологічною спрямованістю характеру, що пояснюється як політичними, географічними, так і культурними чинниками. Л.Кірк, наприклад, зазначає, що лише у Франції воно постало в найбільш радикальних формах. Зовсім інша річ – країни слов'янської культурної спільноти, що створили свій власний образ Просвітництва¹. Щоправда, й у Франції, на думку дослідниці, не можна однозначно та великою мірою упереджено ототожнювати культурну епоху з подіями революції: “Якщо не брати до уваги модні донедавна потрактування, можна пояснити вибух Французької революції поза будь-яким просвітительським рухом. Події 1789 року були результатом економічних або політичних причин, що хронологічно збіглися з періодом культурного новаторства, котре не було пов'язане з історичними реаліями безпосередньо, а розвивалося лише паралельно з ними”².

Не можна не погодитися з тезою Кірк про те, що було б неправильно бачити, так би мовити, механічний прямолінійний зв'язок культурного дискурсу з розвитком

¹ Kirk L. The Matter of Enlightenment // The Historical Journal. – 2000. – Vol. 43, 4. – P. 1131.

² Ibid. – P. 1134.

історичних подій, що спрощує реальний стан речей у тодішній Франції, як, до речі, і в інших країнах Європи. (Подібний погляд, здається, вже міцно утвердився і в нашій сьгоднішній літературознавчій думці). “Коли Вольтер або Юм, — зазначає дослідниця, — говорять, що вони напишуть іншу історію, де не буде монархів і битв, це ще не свідчення того, що вони закликають до соціальних перетворень”³. На думку Кірк, негативна оцінка Просвітництва не дає змоги належним чином пролити світло на особливості становлення парадигми новочасних (“модерних”) культурних надбань суспільного життя, які сьогодні сприймаються як звичні речі, але насправді були запозичені у великих просвітителів минулого. Завдяки їхнім ідеям “від покоління до покоління можна спостерігати в Європі процеси невинного вдосконалення у сферах освіти, кримінального права, оподаткування, релігійної толерантності, загального процвітання”⁴.

Якщо звернутися безпосередньо до аналізу літературних явищ епохи Просвітництва, то тут у англійських літературознавців поряд із традиційними методами досліджень (скажімо, історико-культурним, типологічним) мирно співіснують феміністична критика, структурний аналіз, соціологічний підхід. Прикметною ознакою також є те, що сьогодні активно досліджуються (не без впливу постмодерної інтерпретації) постаті тих письменників, які перебували на периферії літературного процесу або й взагалі донедавна залишалися невідомими. Цікаво, що деякі дослідники вияви ідей Просвітництва в Англії вбачають уже в прозі письменників 60-х років XVII ст.⁵, хоча поширенішою залишається думка, згідно з якою просвітительський рух цілком вписується в межі XVIII ст.

Актуальними для англійського літературознавства залишаються питання стильової еволюції майстрів слова за часів Просвітництва. Впадають в око тут одразу дві праці — “Еволюція англійської прози 1700—1800: стиль, манера і культура зображення” К.Макінтоша та “Спільний ґрунт: англійська сатирична проза 18 ст. і бідняки” Ю.Френк. У першій розглядаються два різних типи повістуння, що існували в англійській просвітительській прозі: один, позначений легкістю сприйняття, використанням місцевих діалектів, навіть лексичними “неправильностями”, активно розроблявся такими письменниками, як Д.Свіфт і Д.Дефо. Водночас такі письменники, як С.Річардсон, Р.Блер і Джонсон засвідчили своєю творчістю відхід від цієї традиції, запропонувавши натомість стиль, в якому переважають ускладнені синтаксичні структури, риторичні звороти, що виявляють не стільки експресивний, скільки семантично-логічний бік мови. Дослідник зазначає: “У переважній своїй більшості англійська проза останньої чверті XVIII століття виглядає більш ввічливою, дворянською, писемною, ніж проза початку XVIII ст. Для прози, опублікованої близько 1710 року, прикметна настанова на розмовну мову, вона інформативніша, а наприкінці століття вона стала книжною, елегантною, точнішою і свідомо риторичною”⁶. Кожний із цих стилів має певні переваги, хоча значною мірою перехід до “писемної”, кодифікованої мови свідчив про втрату “розмовної енергії”, адже вільне слововживання поступово витіснялося стильовими приписами, які не можна було порушувати⁷.

³ *Ibid.* — P. 1137.

⁴ *Ibid.* — P. 1135.

⁵ Див.: *Robinson I.* The Establishment of Modern English Prose in the Reformation and the Enlightenment. — Cambridge, 1998. — P. 149–167.

⁶ *McIntosh C.* The Evolution of English Prose 1700–1800: Style, Politeness, and Print Culture. — Cambridge, 1998. — P. VII.

⁷ Див.: *Ibid.* — P. 14.

У монографії Ю.Френк порушуються проблеми впливу на стильову манеру письменників соціального контексту, який, на думку авторки, безпосередньо позначився на характері відбору лексичного матеріалу та на застосуванні тих чи тих засобів комічного. Основну увагу дослідниця зосередила на “канонічних творах” англійського Просвітництва – “Історії пригод Джозефа Ендруса та його товариша Абраама Адамса” Г.Філдінга, “Сентиментальній подорожі Францією та Італією Л.Стерна і “Подорожі Хамфрі Клінкера” Т.Смоллетта. На її переконання, саме цим письменникам належить важливе відкриття: нехтування проблемами соціального середовища може призвести до того, що почуття бідних будуть скривджені, а образ “ідеального джентльмена” в історичній перспективі остаточно дискредитовано і втрачено. Не дивно, що головні герої згаданих творів, які належать до вищих суспільних верств, намагаються знайти компроміс між власними інтересами і почуттями та інтересами інших людей незалежно від їхнього соціального походження. В цьому якраз і виявляється, на думку Ю.Френк, одна зі стрижневих рис Просвітництва – соціальне середовище виступає важливим формантом етичних цінностей, де проблеми пересічної особистості (“бідняка”) стають проблемою всього суспільства, а нові форми відносин закріплюють за кожним індивідом ту сферу діяльності, яка може бути спрямована на пошуки особистого щастя. Відтак і проблема сатиричного зображення дійсності за часів Просвітництва набуває нового характеру, адже герой завдяки сміху стверджується у світі і водночас руйнує звичні перепони, що існують між різними верствами суспільства. При цьому дослідниця наголошує, що Г.Філдінг, наприклад, із обережністю ставився до поширення освіти серед низьких класів⁸. На противагу йому Т.Смоллетт виявляв особливий інтерес до долі селян-бідняків, які зазнали додаткових обмежень та утисків за нових історичних обставин у XVIII ст. У “Хамфрі Клінкері”, зокрема, письменник демонструє соціальний аналітизм і обізнаність щодо причин економічних негараздів четвертого стану. В листі одного з героїв роману, наприклад, зазначається: “Тутешні (шотландські. – *І.Л.*) селяни проживають у злиденних халупах, вони худі, одягнені бідно й дуже брудні... Хліборобство не може процвітати там, де ділянки землі, що здаються в оренду, малі, терміни оренди короткочасні, і хлібороб відразу має вносити надмірну орендну платню, не маючи необхідного приладдя для того, щоб впровадити на своїй ділянці необхідні поліпшення”⁹. (Проблема простонародного середовища і “низьких класів”, зокрема селянства, як відомо, стала важливим чинником і у формуванні художнього дискурсу в українській літературі першої половини XIX ст.).

Інтересом до етичних аспектів просвітительського мислення в Англії позначена монографія І.Ріверз “Розум, витонченість і почуття: дослідження мови релігії й етики в Англії, 1660–1780. Від Шефтсбері до Юма”, в якій простежується складна й неоднозначна еволюція етичних поглядів таких англійських мислителів епохи Просвітництва, як Шефтсбері, Хатчесон, Юм, Батлер. Англійська просвітительська думка, на переконання авторки, вирізняється спробою звільнення власне етики від теологічних приписів. І перший крок тут було зроблено дійстами, які водночас вірили і не вірили в Бога. Вістря їхньої критики було спрямоване не проти релігійних уявлень про світ як такий, а проти духовенства, що, зрозуміло, аж ніяк не робить їх атеїстами. За словами Ріверз,

⁸ Див.: *Frank J. Common Ground: Eighteenth-Century English Satire and the Poor.* – Stanford, 1997. – P. 12–24.

⁹ *Смоллетт Т. Путешествие Хамфри Клинкера.* – М., 1983. – С. 301.

в Англії XVIII ст. було просто небезпечно неприкрито обстоювати атеїстичні погляди, а тому найрадикальніші прихильники деїзму були змушені звернутися до іронії, що слугувала їм своєрідним засобом для самоствердження і водночас для самозахисту. Якщо теологічна мораль формувала специфічну систему заохочування та покарання в потойбічному світі, то ці мислителі намагалися заснувати таку етику, яка була б вільною від будь-яких форм власного егоїстичного зацікавлення, ґрунтувалася на альтруїстичних принципах, що відповідають природі самої людини.

Щоправда, водночас існував і такий напрям етичної думки, для якого прикметним був скептицизм і “натуралістичний” погляд на людину. Йдеться насамперед про вчення Т.Гоббса та Б.Мандевіля, які значною мірою “звучили” особистість до егоїстичних інтересів і побачили в ній істоту, яка намагається задовольнити свої примхи та бажання. Прихильники нової “незацікавленої” етики спрямували вістря критики проти подібних поглядів і основного свого ворога побачили в Гоббсі. При цьому вони використовували деякі риси теологічної етики, зокрема активно розвивали думку про те, що добродійна поведінка і добро – справжня заповідь щастя. Показова в цьому плані постать Е.Шефтсбері, який різко критикував “меркантилізм” у сфері етичних уявлень і водночас розвивав ідею про те, що добро, як і краса (ці два поняття нероздільно пов’язані в нього), є основою всієї світобудови. Відтак дослідниця доходить висновку: “Прямолінійна схема Локка щодо мотивації в поведінці була відкинута, а натомість реабілітовано не зовсім чітку платонівську стоїчну ідею про те, що добро обов’язково винагороджується щастям, а зло приводить до страждань”¹⁰.

У послідовників Шефтсбері рельєфно виокремилася думка про те, що “добрі” люди завжди щасливі у своєму житті; вони досягають щастя завдяки своїм добрим вчинкам і не заглиблюються в питання про те, чому саме особистість має бути порядною і доброю (Батлер). Таке питання, на переконання тогочасних мислителів, руйнує зсередини уявлення про добро взагалі, адже на передньому плані має бути добрий вчинок, а не проблема його мотивації.

Цікаво подано в монографії і постать Д.Юма, погляди якого на етику межують, за словами І.Ріверз, “з радикальним скептицизмом”. Тезу англійського філософа про те, що епістемологічні проблеми осягнення світу залежать безпосередньо від суб’єкта пізнання, від особливостей його свідомості, психічного складу, до того ж у конкретному реальному часі та просторі, можна було подолати лише “природною вірою” в реальність суцього світу. Сам Юм відчував це і тому схилився все ж таки до думки про те, що природу, як і Бога, не можна заперечити, адже це рівнозначне втраті всього світу, а відтак і самої людини.

На жаль, вплив англійських мислителів XVIII ст. на українську літературу ніколи не досліджувався, хоча Ф.Хатчесон, Д.Юм, Е.Шефтсбері були в Україні широко відомі. Зокрема, Л.Якоб, який 1807 року після закриття Наполеоном університету в Галле приїхав до Харкова, згадує Д.Юма у своєму “Курсі філософії для гімназій Російської імперії”. А.Гевлич докладно зупиняється у трактаті “Про витончене” на поглядах Ф.Хатчесона і навіть вступає з ним у полеміку щодо проблеми суб’єктивних аспектів сприйняття краси в довколишньому світі¹¹. А на

¹⁰ Rivers J. Reason, Grace, and Sentiment: A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660–1780. Shaftesbury to Hume. – Cambridge, 2000. – P. 45.

¹¹ Див.: Гевлич А.П. Об изящном // Русские эстетические трактаты первой трети XIX века: В 2-х т. – М., 1974. – Т. 1. – С. 327.

сторінках “Украинского журнала” докладно зупиняється на етичних ідеях англійських моралістів З.Савицький. Особливо високо оцінює критик внесок в історію етичної думки Шефтсбері, який спробував вивести “нравственность из ощущений и доброжелательства”¹².

В контексті етичних та естетичних ідей, що пов’язуються з відчуттям “захоплення”, “оптимізму”, “гарного настрою”, розглядає творчість Д.Денніса, Д.Аддісона, Е.Юнга, Д.Томсона С.Ірлам. Аналіз їхньої поезії на межі “між неокласицизмом і романтизмом” зумовлений тим, що саме в цей період формується нове в естетичному плані ставлення до зображення реальності. На зміну традиційним уявленням про ті відчуття, які може викликати в читача поезія, на передній план виступає момент “захоплення”, що наповнюється особливим поетичним змістом і є тим важливим формантом художнього мислення, яке відокремлює власне поетичні переживання від повсякденних. Цікаво, що це “захоплення” Ірлам порівнює з відповідним відчуттям у християнстві і доходить висновку, що між ними є багато спільного¹³.

Серед інших особливу увагу привертає розвідка І.Армстронг і В.Блейн “Жіноча поезія за часів Просвітництва: творення канону, 1730–1820”, де вже в передмові порушується проблема (до речі, в деякому аспекті цікава і для українського літературознавства) нових підходів до розробки сучасної концепції історії англійської літератури епохи Просвітництва. Звертаючись до спадщини таких англійських поеток, як М.Ліпор, А.Л.Бербалд, Х.Мор, Ш.Сміт, літературні твори яких стали доступними науковому загалу лише протягом останніх десятиріч, І.Армстронг і В.Блейн запитують: “Які нові моделі літературної історії мають бути побудовані, якщо відкрито досьгодні невідому жіночу поезію?”¹⁴. На їхню думку, слід рішуче відмовитися від панівного стереотипу, начебто “епоха Розуму” — це лише той період, коли чоловічий інтелект заявив про себе на повну силу і заклав основи сучасних гуманістичних цінностей. Водночас це була й епоха, що дала поштовх для розвитку специфічного гендерного дискурсу, який пов’язувався з жіночим “незадоволенням” пріоритетністю інтелектуальних “чоловічих” цінностей у суспільному житті. В жіночій тогочасній поезії — на цьому особливо наголошується в дослідженні — виразно заявляє про себе опозиція душа — тіло, з’являється нова і нетипова для письменників-чоловіків “жіноча” поетична мова, в якій превалювала тенденція до “феміністичної суб’єктивності”. Щоправда, ця розвідка викликала неоднозначну оцінку з боку інших науковців, які наголошували на наявності в ній помилок фактичного та топографічного характеру, хоча загалом зазначали, що книжка змушує серйозно замислитися над деякими маловідомими сторінками історії англійської просвітительської літератури¹⁵.

Посилення інтересу в англійському літературознавстві до проблем Просвітництва яскраво свідчить про те, що багато проблем тієї епохи залишаються далекими від остаточного розв’язання, а тому й вимагають нових підходів і методів дослідження, про що пишуть автори майже всіх згаданих вище праць. Подібної неупередженості в оцінці художніх явищ доби Просвітництва дуже не вистачає вітчизняному літературознавству. У нас все ще дається взнаки бажання на карті

¹² Савицький З. О главнейших системах нравственных древних и новых философов // Украинский журнал. — 1825. — № 9. — С. 138.

¹³ Див.: Irlam S. Elations: The Poetics of Enthusiasm in Eighteenth-Century Britain. — Stanford, 1999. — P. 112–135.

¹⁴ Armstrong I., Blain V. Women’s Poetry in the Enlightenment: The Making of a Canon, 1730–1820. — Houndmills, Basingstoke, London: Macmillan, 1998. — P. VII.

¹⁵ Див.: *The Review of English Studies*. New Series. — 2000. — Vol. 51. — № 201. — P. 133.

літературної історії розфарбувати все на “чорні” та “білі” смуги, ми не помічаємо, що потрапили в полон тих стереотипів, від яких намагаємося рішуче відмовитися. В історії літератур не буває “чорних” і “білих” плям, плюсів або мінусів, негативу чи позитиву, як немає і тем, яких слід уникати, бо комусь вони здаються неактуальними. Взагалі проблема так званої “актуальності” мала б стати предметом окремої розмови серед науковців, адже саме історія вітчизняного літературознавства переконливо засвідчує: те, що було актуальним учора, виявляється мертвим, нікому непотрібним. І навпаки: маловартісне на перший погляд сьогодні може виявитися фундаментальним напрямом у подальших дослідженнях.

НАПОЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал “Слово і час” висвітлює питання історії, теорії та сучасної практики літературного руху, загальнокультурного життя. Виходячи з принципів об’єктивності та плюралізму, редакція не вважає за обов’язкове поділяти всі погляди і положення авторів, завдяки чому зберігає і природний ґрунт для конструктивної полеміки.

Неодмінними вимогами до матеріалів, що подаються на розгляд редколегії, є достеменність наведених фактів, посилань на всі використані джерела, точність у цитуванні.

Статті та інші матеріали (крім листів) подаються до редакції українською мовою, обсягом не більше друкованого аркуша; посилання розміщуються внизу сторінки.

Статті подавати в комп’ютерному наборі — як текстовий файл без переносів у словах у текстовому редакторі Microsoft Word (від 6-ї версії) у розширенні RTF на стандартній дискеті; можна надсилати електронною поштою (E-mail: jour_sich@iatp.org.ua; www.word-and-time.iatp.org.ua).

До дискет (бажано продублювати текстовий матеріал на 2-х дискетах) обов’язково мусить бути подана виразна роздруковка статті у 2-х примірниках, виконана шрифтом не менше 14 кегля через 2 інтервали 28 рядків на сторінці.

До статті додається анотація (до 5-ти рядків) — для розміщення на веб-сторінці.